

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XLVI. évfolyam.

Szeptember—Október.

5. füzet.

Ki volt Jézus?

Irta: Gálfi Lőrinc.

Körülbelül 1880 esztendővel ezelőtt történt, hogy egy János nevű embert vagy prófétát Herodes Antipas elfogatott, mert ez neki nem tetsző dolgokat mondott, és Josephus nevű történetíró szerint bezárta egy Machaerus nevű várba, a Holttengertől keletre. Minekutánna pedig János tömlöcbe vettetett, egy Jézus nevű valaki kezdte hirdetni az Isten országát, és az emberek elcsodálkoztak az ő tanításán, mert úgy tanítja vala őket, mint akinek hatalma van és nem úgy, mint az írástudók. E tanításokat Jézus Kapernaumban és a Genezaret tava körül végezte, hova szülőhelyéről Názáretből költözött azon meggyőződésben, hogy egy próféta sincs tisztesség nélkül, kivéve a saját hazájában s tán azért, mert ott egy százados lakott, ki rokonszenvezett a zsidó nemzettel és nekik Kapernaumban zsinagógát is épített. Tanításának összege az volt, hogy boldogok a szegények, mert az övék az Istennek országa; boldogok, akiket az emberek gyűlölnék, szidalmaznak és kirekesztenek, mert jutalmukat megkapják Istentől; de jaj azoknak, akik beteltek és másokat üldöznek. Szeressétek ellenségeiteket és áldjátok azokat, akik titeket átkoznak. Amint akarjátok, hogy az emberek veletek cselekedjenek, ti is úgy cselekedjétek másokkal. Így az Istennek fiai lesztek. A vak nem vezetheti a világtalant, mert mindketten a verembe esnek. Hanem legyetek tökéletesek, mint a ti mennyei atyátok tökéletes. Ne a más szemében keressétek a szálkát, hanem a magatokéból vessétek ki a gerendát. Rossz fa az, amely rossz gyümölcsöt terem. A tövisről nem szednek fügét, sem a szederindáról szőlőt. A jó szívből csak jó jöhet elő, a gonoszból pedig csak gonosz.

Az így vetett magvak némelyike jó földbe talált esni. Jézusnak nemcsak hallgatói, hanem segítő társai is akadtak. A nép

vak vezetőinek az így megindult mozgalom nem tetszett. Jézust először cáfolgatni, azután üldözni kezdték és végül keresztfára feszítették. De a Jézus tanításai mégsem haltak meg. Az emberiség történelmének utolsó kétezer esztendeje mindíg csak közeledett a Jézus tanításainak megvalósítása felé, azoknak igazságát ma inkább érti és érzi, mint ezelőtt értette, de megvalósításától még nagyon messze van.

Azoknak elhangzása óta e tanítások nemhogy vesztek volna erejükből és értékükből, hanem folyton erősödtek. Ott voltak az emberiség kétezer esztendő történetében és azon uralkodtak, az emberek cselekedeteit irányították, csinálták magát a történelmet, átalakították a föld nagy részét, megváltoztatták az emberek ízlését, eljárásait és ott vannak ma is mindennapi életünkben, gondolkozásunkban, ítéleteinkben, és csaknem abszolút tekintéllyel irányítják cselekedeteinket, érzésünket és gondolatunkat. Erkölcsi fennségükben csaknem az örökkévalóság jellegét viselik magukon, szemben mindazzal ami ezeken kívül még az emberi lelket érdekli, legyen az bármilyen fontos gazdasági, politikai, egészségi vagy tudományos kérdés.

A theológiai gondolkozásnak épen napjainkban legfontosabb, legáltalánosabb és legdivatosabb kérdése az, hogy ki volt az a Jézus, aki tanításaival e nagy lelki, szellemi vagy erkölcsi mozgalmat megindította. Tán az egész tizenkilencedik század theológiai gondolkozóit e kérdés foglalkoztatta első sorban, de az utóbbi két évtized csaknem kizárólag ezzel foglalkozott és foglalkozik. És a kérdés ma nem dogmatikus vita, hanem komoly, tudományos, érvekkel bizonyított, tapasztalatokon, megfigyeléseken, következtéseken alapuló és így meggyőző kutatás, mely pozitív eredményekben nyilvánul meg legalább azok számára, akik nem menekülnek a bizonyítás elől a vakhit vagy a tekintély légváráiba, hová embernek bejutnia nem lehet. A kérdés feltevése ma tehát nem arra az emberi gyarlóságra vall, hogy a Jézus tanításait nem értjük és így tekintélyt keresnünk a kérdésben, hogy ki volt Jézus és az erre adott válasszal fedezetet magunknak, hogy miért hirdetjük a Jézus tanításait. Hanem a cél tudományos és minket csak azért érdekelhet, mert a Mester helyes megismerése, a tanítások helyes megismerését is elősegíti.

Maga a kérdés nem új, hanem ott volt a kereszténység történelmében állandóan. Felvetődött a reformáció korában és szülte

a Socinianus és unitárius mozgalmat. Ott volt a negyedik század vitáiban és szülte az úgynevezett egyetemes zsinatok, különösen a niceai zsinat határozatait. Ott volt a zsidó-keresztény és pogány-keresztény gondolkozásban és létrehozta az úgynevezett páli levelek, közönséges levelek, a negyedik evangélium és jánosi levelek theologiai felfogásait. Ott volt maguknak az apostoloknak és követőiknek lelkében és kifejezést nyert az úgynevezett synoptikus evangéliumokban. Azonban mindezek a feleletek csak az illető kornak, zsinatnak, követőnek vagy tanítványnak nézetét tárja elénk. A mai tudományos gondolkozás ezekkel nem elégszik meg, hanem egyenesen azt akarja megérteni, hogy Jézus minek és kinek tartotta magát és így a Jézus öntudatának kikutatására vállalkozik tudományos módszereivel.

Én is ez előadással ilyen nézőpontból akarok foglalkozni a kérdéssel, hogy ki volt Jézus. Távol van tehát tőlem minden dogmatikus felfogás és felekezetieskedés és még távolabb az, hogy valakinek egyéni hitét akarjam megdönteni. Céлом csak az, hogy a kérdésről egyen-egyen gondolkozzunk, elmélkedjünk, mert meggyőződésem, hogy egyéni gondolkozás nélkül mindenkinek hite csak előítélet és elfogultság, mely az értelmes ember méltóságával nem egyezik meg.

A Jézus öntudatába, valamint bármely öntudatba beletekinteni csak közvetített uton lehet. Az öntudatnak meg kell nyilvánulnia, kifejezésre kell jutnia valamelyes alakban, hogy az szemlélhető legyen. A Jézus öntudata az ő tanításaiban nyilvánult meg s ha e megnyilvánulásban nagyot, szépet vagy igazat látunk, úgy az ő lelke volt nagy, szép és igaz. E tanítások a három első evangéliumban találhatóak meg legfőképpen, amelyeket éppen azért neveznek synoptikus evangéliumoknak, mert meglehetősen egyformában és csaknem azonos tartalmú tanításokat közölnek magától Jézustól. E tanítások színvonala olyan magas, hogy az írótól nem származhattak, mert nagy ellentétet mutatnak azon részekkel szemben, a miket az írók a saját gondolkozásukból, vagy csak másoktól toldottak műveikbe. Így kérdésünkre is, hogy ki volt Jézus, nem nagy világosságot vetnek azok a részek, amelyek azt tárgyalják, hogy mások kinek tartották Jézust; hanem inkább ott kell keresnünk a feleletet, ahol Jézus maga mondja magát valaminek. A dolog természetéből is önkényt érthető, hogy minden szót és minden mondatát, amit a synoptikus írók Jézussal elmondanak, nem tekinthe-

tünk feltétlenül hitelesnek és épen a hitelesek kiválasztásában kell igénybevevünk minden tudást és eszközt, amelyet az emberi értelem kitalál és célravezetőnek elfogadhat. Ugyanis az öntudat megnyilvánulását még közönséges dolgokban is félreérthetik, egyénileg foghatják fel s annak leírásánál az író bevizheti a saját fogalmát és szavait, sőt céljait is. Mennyivel könnyebben megtörténhet ez egy nagy lélek megnyilvánulásánál, melyet átérteni is sokkal nehezebb! Jézus maga is sokszor panaszkodik, hogy őt nem értik meg s igyekszik magát megmagyarázni még tanítványai előtt is.

Jézus magát a legtöbb alkalommal és legszivesebben az ember fiának nevezte. Sajátságos jelenség, de mindenesetre fontos és jellemző, hogy azon számos mondásban, melyben e kifejezés előfordul, mindig csak Jézus nevezi magát ember fiának és más senki, valamint az is, hogy Jézus mást senkit sem nevez ember fiának, hanem csak saját magát. Mások nevezhetik őt más néven, tarthatják prófétának, Illyésnek, Jeremiásnak, a Dávid fiának, felkentnek, Krisztusnak, Messiásnak, királynak, Isten fiának stb., ő azonban sohasem nevezi magát másnak mint ember fiának, vagy pedig e nevet a személyes névmás alakjaival helyettesítve. Egy másik igen fontos jelenség az, hogy Jézus az ember fia kifejezés használatába mintegy beleszokott. Tanításai kezdetén nem használja gyakran. Szereplésének első felében csak ritkán használja e kifejezést, annyira, hogy kérdéssé teszi, hogy vajjon nemcsak a későbbi gyakori használat szuggerálta-e az íróknak, hogy azt a Jézus korábbi tanításaiba is belevigyék. Az evangéliumok némelyike épen a személyes névmást is teszi az ember fia helyett. De szereplésének vége felé e kifejezés használata mind gyakoribb, sőt csaknem kizárólagos lesz. Gondolatom szerint, ha megakarunk felelni a nehéz kérdésre, hogy ki volt Jézus, vagy legalább, hogy ő magát kinek tartotta, úgy az ember fia kifejezésről kell kikutatnunk, hogy a Jézus tudatában annak milyen jelentése lehetett és miért vált az neki kedvenc kifejezésévé. E kérdés körül ma már egész nagy irodalom áll az érdeklődők rendelkezésére, sajnos azonban, nem magyar nyelven.

Az ember fia kifejezés a Jézus korában nem volt új, azt nem Jézus találta ki. Az a körülmény, hogy Jézus gyakran használta, de annak magyarázásába nem kezdett, sem tanítványai annak jelentését nem kérdezték meg tőle vagy legalább az evangéliumok ilyen nagy fontosságú dologról egyáltalán említést sem tesznek,

azt látszik bizonyítani, hogy Jézus idejében e kifejezés közkeletű volt s jelentését a Jézus hallgatói ismerték. Az ótestamentumi irodalomban e kifejezés már ismeretes és eredeti jelentésében *embert* jelentett. Így a nyolcadik zsoltár az kérdi:

Micsoda az ember, hogy megemlékszel róla ?

És az embernek fia, hogy gondod van reá.

A Mózes 4. könyve az embert éppen e szavakkal állítja szembe Istennel: Nem ember az Isten, hogy hazudják és nem embernek fia, hogy megváltozzék. Így használja a Jób könyve (16. 21 ; 25. 6) és Ézsaiás (51. 12) is.

Ez eredeti jelentés azonban már az ótestamentumban némi változást is mutat. Istennek angyalai rendszeren ember alakot öltenek, amikor emberekkel érintkeznek és az apokalyptikus irodalomban az ilyen isteni megbízatást teljesítő lény ember fiának van elnevezve. Ezékielt Isten mindig ember fiának szólítja és így adja neki tudtára a maga akaratát. Ez értelemben tehát az ember fia már több volt az embernél, mert isteni megbízatást kapott embert jelentett. Így a zsidónyelv használatban éppen nem a gyenge és gyarló embert jelentette Istennel szemben, hanem olyan embert, aki Isten akaratát teljesíti.

A zsidók által várt Messiás is ilyen Isten akaratát teljesítő, Isten lelkétől áthatott és Istentől nyert hatalommal eljövendő lény volt s így lehetetlen volt, hogy neki is ne adják a nyelvtudatban meglevő „ember fia“ elnevezését. A Dániel és Énok könyvében a Messiást tényleg ember fiának is nevezik, ki az Isten országát megalapítja e földön. Most már tehát az a kérdés, hogy vajjon Jézus, ki az ótestamentumi irodalmat ismerte és többször magyarázta, azonosította-e magát e Messiással és azért nevezte ember fiának?

A synoptikus evangéliumok mindenike megőrizett egy jelene-tet a Jézus életéből, amely e kérdéssel szoros összefüggésben van és a Jézus öntudatára e kérdésben világot vet. Talán éppen ma,* de mindenesetre a husvétot megelőző hetekben 1881 éve annak, hogy Jézus tanítványaival együtt elment Kapernaumtól északra Caesarea Filippi falvaiba, amely vidéken felyül már tudomásunk szerint nem is járt. A három evangélium szerint „útközben megkérde az ő tanítványait, mondván nekik: Kinek mondanak engem az emberek? Ők pedig felelének: Keresztelő Jánosnak; és némelyek Ilyésnek, némelyek pedig egynek a próféták közül. És ő

* Ez előadás a husvét előtti hetekben tartatott.

monda nékik: Ti pedig kinek mondatok engem? Felelvén pedig Péter, monda neki: Te vagy a Krisztus.“ És rájok parancsola, hogy senkinek se szóljanak felőle. És kezdé őket tanítani, hogy az ember fiának sokat kell szenvedni és megvettetni a vénektől és a főpapoktól és írástudóktól és megöletni, és harmadnapra feltámadni.“ Ez a Márk leírása, mely legrövidebb s mellyel Lukács is általában megegyezik. Csak Máté színezi ki a dolgot kissé élesebben. De mindhárom tudósítás szerint Jézus feltette a kérdést és az erre adott feleletek is nagyjában azonosak. Nincs tehát semmi okunk arra, hogy e jelenetet megtörtént eseménynek ne tekintsük. Milyen világot vet ez esemény a Jézus öntudatára? Miért tette fel a kérdést tanítványainak? Azért, mert a kérdés Jézust is érdekelte, mert maga is kíváncsi volt reá s mert maga sem tudta, hogy mások és a tanítványok milyen feleletet adnak a kérdésre. Nehány nappal, vagy legfennebb pár héttel a nagy péntek előtt, amelyen keresztre feszítették, tehát Jézus még sohasem tanította volt tanítványainak azt, hogy ő kicsoda, vagy hogy ő a Messiás. Jézus itt nem leckét kérdez tanítványaitól, amelyet ő már nekik azelőtt tanított s most csak kikérdez, hanem információt kér tőlük a mások véleményéről és azután az őik véleményét is megkérdi. A Márk és Lukács leírása szerint Jézust magát is meglepte a Péter által adott felelet, attól meg is ijed és megparancsolja a tanítványoknak, hogy senkinek se szóljanak felőle. E tiltó parancs kiadását a Máté evangéliuma is elismeri. Mit jelent e tiltó parancs? Semmiesetre sem azt, hogy a Jézus belső tudatában a Péter felelete merő ellentmondásra talált. Mert ekkor Jézus nyíltan megmondotta volna, hogy: tévedsz Péter, mert én nem vagyok a Messiás. De azt sem jelentheti, hogy Jézus igazat adott Péternek. Sőt éppen azzal szemben foglal állást és mondja tanítványainak, hogy az ember fiának sokat kell szenvednie, megvettetnie a vénektől és a főpapoktól és írástudóktól és megöletnie és harmadnapra feltámadnia.

Kétségtelen, hogy az az általános emberi gyarlóság, mely a megtörtént dolgot szereti előre megmondottnak és előre látottnak tüntetni fel, a Márk rövid leírásába is vitt be idegen elemeket. Ilyen *post eventum*, vagyis utólagos jóslásnak kell tekintenünk tán a megöletést is, de mindenesetre a harmadnapra feltámadást. De a megvettetésről és szenvedésről szóló tanítást valóban elmondottnak vehetjük, mert azokat Jézus többi tanításában is megtaláljuk. Sőt a vének, t. i. synhedristák, főpapok és írástudók is benne lehettek Jézusnak ekkor mondott szavaiban.

A Márk rövid, de valószínűleg legrégebb, leghitelesebb és legmegbízhatóbb leírása pontos részletezéssel még azt is elmondja, hogy Jézus e tanítást nyilván mondotta és az a nagyratörő Péternek nem tetszett, Jézust félrehívta magához és megdorgálta. Jegyezzük meg jól: *Péter Jézust megdorgálta*, kit csak azelőtt az ő híres vallomásával Messiásnak mondott. Miért? Nyilván azért, mert Jézus nem fogadta el a Messiás nevet s így nem támogatta az ő nagyra-vágyó ötletét. „És ő megfordulván és az ő tanítványaira tekintvén, megfeddé Pétert, mondván: Távozz tőlem Sátán, mert nem gondolsz az Isten dolgaira, hanem az emberi dolgokra.

E rövid, klasszikus tárgyilagossággal előadott és meghitt közvetlenségről tanuskodó előadás a Márk egész leírása iránt olyan bizodalmat kelt fel, hogy az ember alig tud megszabadulni a kísértéstől, hogy nála ne csak a megöletést, hanem még a harmadnapi feltámadást is ne vegye Jézustól származónak. Pedig úgy ezek, mint az ezek után következő kereszt felvétel csak a Jézus halála utáni suggestio által kerülhettek a Jézus szavai közé. Természetes, hogy az egész jelenettel nem vagyunk a feltétlen bizonyosság, hanem csak a valószínűség birodalmában, mint csaknem minden egyéb tudásunkkal. De e valószínűség azt mutatja, hogy Jézus az ő Messiátságát nem tanította és még tanítványai gondolatából is ki akarta irtani azt, hogy őt a zsidók által várt politikai vagy nemzeti Messiással azonosítsák.

Azonban a Jézus többi tanításaiból tudjuk, hogy ő az Isten országának közeli eljövételét hirdette, abban nemcsak hitt, hanem meg volt győződve arról, hogy ez ország eljövételében Isten neki különös szerepet adott és éppen őt tette első hirdetőjévé és megalapítójává. Miért nem tartotta és miért nem hirdette tehát magáról nyíltan, hogy ő a Messiás? Gondolatom szerint e kérdésre adható helyes feleletben tudjuk megoldani, hogy ki volt Jézus és miért nem nevezte magát Messiásnak, hanem inkább emberfiának.

Jézus a zsidóknak a Messiásról alkotott és már megcsontosodott felfogását nem osztotta, hanem mint egyéb fogalmaikba, úgy ebbe is új és mélyebb jelentést vitt be. Erre szintén egyenes bizonyítékot találunk a Jézus tanításaiban. Kora a Messiást a Dávid fiának tartotta, Jézus ellenben az írástudókkal folytatott beszélgetésében vagy vitájában mindhárom synoptikus szerint a maga nézetét szembeállította az írástudókéval és szokása szerint a szentírással bizonyította is. Bizonyítása szerint maga Dávid nevezte a Mes-

siást urának; mimódon fia hát neki? És Márk szerint „a nagy sokaság örömet hallgatja vala őt“ (12. 35. s köv. ll. 20. 41—44; Máté 22. 41—46). Kora felfogása szerint a Messiásnak azért kellett a világra jönnie, hogy azon uralkodjék: a Jézus felfogása szerint az embernek fia nem azért jött a világra, hogy neki szolgáljanak, hanem hogy ő szolgáljon és adja életét váltságul azokért (Márk 9. 35 ; 10. 44—45 ; Máté 20. 20—23 ; Lukács 22. 27).

Jézus magát az ő lelkében Messiásnak tartotta, amennyiben életét az Isten országának megalapítására szentelte. E célra vette maga mellé tanítványait is és hitte, hogy munkája teljessé is lesz. Istenében és a maga meggyőződésében annyira hitt, hogy mikor e földi élet önzésén és közönyösségén terveit megtörve látta, sőt érezte, hogy neki is éppen úgy el kell vesznie, mint előtte a többi emberfiának, ki az Isten országát munkálta: reménységét ő is az Isten hatalmába vetette és hirdette, hogy „az ég és a föld elmúlnak, de az én beszédeim semmiképen el nem mulnak (Lukács 21. 37. V. ö. Máté 5. 18 ; 24. 34—36).

Így az ember fia és a Messiás a Jézus tudatában nem volt két különálló és egymástól eltérő fogalom. Ezért vallatásánál, mikor a főpap a Márk rövid előadása szerint megkérdezte őt: „Te vagy-e a Krisztus, az áldott Isten fia?“ Jézus így felelt: „Én vagyok. És meglátjátok majd az embernek fiát ülni a hatalomnak jobbján és eljöni az ég felhőivel“. (14. 61—62.) Nézete csak a Messiás fogalma körének meghatározásában tért el korának felfogásától. Ő a Messiást általános emberi Messiásnak tekintette, de nem külső politikai hatalom megteremtőjének, hanem az erkölcsi világ, az Isten országa, megalapítójának. Ez értelemben magát Messiásnak tekintette, de a fogalomzavar kikerülése végett nem nevezte annak, sőt tanítványainak is megtiltotta, hogy őt Messiásnak nevezzék. Inkább választotta tehát magának az emberfia nevet, mely az ő nézete szerint jobban kifejezte az ő szerepét és hivatását az emberek között. E névvel emberi voltát akarta hangsúlyozni, de nem gyarlóságát és gyengeségét Istennel szemben, amint ezt némelyek értelmezni akarják, hanem éppen azt a hatalmat és méltóságot, mely már a nyolcadik zsoltár gyönyörű mondásában is ki van fejezve: Mikor látom egeidet, a te ujjaidnak munkáját, a holdat és a csillagokat, amelyeket teremtetted: Micsoda az ember, mondom, hogy megemlékezel róla és az embernek fia, hogy gondod van reá. Hiszen kevésset tetted őt kissebbé az Istennél és dicsőséggel és tisztességgel megkoronáztad

őt! Úrrá tetted őt kezeid munkáin, mindent lábai alá vetettél. E hatalom és méltóság vagy dicsőség és tisztesség a Jézus tudatában még nagyobb lehetett, mint a zoltáríróéban, mert az Jézusnál nemcsak a külső világra, hanem a belső, lelki és erkölcsi világra is kiterjedt olyan intenzív mértékben, amilyenről a zoltárírónak aligha volt fogalma. Ez értelemben az ember fiának nemcsak arra van hatalma, hogy a szombatot helyesen értelmezze, vagyis ura legyen a szombatnak (Márk 2. 28), hanem arra is, hogy a bűnöket megbocsássa e földön (Márk 2. 10; Lukács 5. 24; Máté 9. 6). E méltóság és hatalom nem a külső világi fényben és tekintélyben nyilvánul meg a Jézus személyét illetőleg, hanem erkölcsi fenségben. E földön az ember fiának sokat kell szenvednie és megvettetnie, nincs fejtét hova lehajtania (Lukács 9. 58; Máté 8. 20), sőt tán életét is el kell veszítenie (Márk 9. 31), az erkölcsi világban azonban ő a gazda (Luk. 13. 25), ki beereszt, vagy kirekeszt, ő a bíró, ki eljő az ő dicsőségében és beül az ő dicsőségének királyi székébe (Máté 25. 31) és elválasztja a népeket egymástól, miként a pásztor elválasztja a juhokat a kecskéktől és vallást tesz Isten előtt az emberekről (Márk 8. 38; Lukács 9. 26; 12. 9; Máté 10. 33). Ellene mondani olyan nagy bűn, hogy annál nagyobb csak a szent lélek káromlása lehet (Márk 3. 29; Lukács 12. 10; Máté 12. 31—32).

Így az ember fia a Jézus tudatában azonos volt a Messiással, de nem külső világi értelemben, hanem belső, lelki és erkölcsi értelemben. Ő volt a Messiás, aki megalapította az Isten országát és azon uralkodni is fog a világ végezetéig, amíg t. i. Isten fog uralkodni ember fölött. De ennek idejéről senki semmit sem tud, sem az égben az angyalok, sem a fiu, hanem csak az Atya. (Márk 13. 32.)

A hit lelki alapjai.

Írta: Dr. György János.

Mi az általános lelki oka a különböző műveltségű és fajú emberek között a lényeges vonásaiban egyező vallásos hitnek? Mi lehet az ember és a külvilág természetében az az erő, amely a csak ötig számlálni képes sarkvidéki eszkimótól fel a művelt társadalom legmagasabbban szárnyaló nagy szelleméig minden embert bizonyos természetfölötti lény vagy lények elismerésére sarkal? Vajjon merő képzelődés, vak tudatlanság, a természeti világ pusztító hatalmai miatt keletkező ideges félelem-e az, ami az elmét, az érzelmet emberfölötti lelki hatalmak teremtésére készíti? Az egyebekben annyira okos és gyakorlatias görögöknél és rómaiaknál az elmének csak oktalan, játszi elkalandozása lett volna-e az a gazdag mitológia, amely minden természeti és emberi erőt és tehetséget egy-egy istenség alakjában személyesített? Az emberi sors kormánykerekét forgató Fortuna, a harc ügyét intéző Mars, a szívek szerelme fölött uralkodó Venus és a görög-római pantheon annyi más kisebb-nagyobb istene csak a költészet és képzőművészet által saját céljai szolgálatára alkotott költött lények voltak-e? A józan üzleties észjárásukról híres és a takarékoságban az önsanyargató fősვნénységig menő kínaiak valami képzelgős babonának és megmagyarázhatlan vesztegetési váagnak hódolnának akkor, amikor elhalt őseik, nagy embereik szellemeit évente kétszer dús lakomával traktálják? A praktikus okosságukról közmondásos angolokat valami oktalan és céltalan mámor lepte meg akkor, amikor óriási munka és pénzáldozatok árán tucatszámra építették a hatalmasnál hatalmasabb székesegyházakat? Midőn a vallásos képzelet, Madách módjára, minden országban, minden égöv alatt lelkes személyben szemléli a világ jó és rossz erőit kormányzó hatalmat, midőn a jót, a tökéletességet Istenben, a gonoszat, a kinzó fogatkozást az ördögben személyesíti: vajjon akkor teljesen alaptalanul ruház-e fel személyes